

انسان شناسی مناسک عزاداری محرم

آیین و اسطوره در ایران شیعی

بهار رحمانی

خلیلا

۱۳۹۴

سرشناسه: رحمانی، جبار، ۱۳۵۹ -
 عنوان و نام پدیدآور: آیین و اسطوره در ایران شیعی: انسان‌شناسی مناسک عزاداری محرم/جبار رحمانی.
 مشخصات نشر: تهران: خیمه، ۱۳۹۴
 مشخصات ظاهری: ۳۰۸ ص.
 شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۶۲۵۴-۴۴-۹
 وضعیت فهرست نویسی: فیا
 یادداشت: کتابنامه.
 یادداشت: نمایه.
 موضوع: سوگواری‌ها -- ایران -- آداب و رسوم
 مؤلف: سوگواری‌ها -- ایران -- تاریخ
 * ر.ع: مقتل نویسی
 رده بندی: ۲۹۷/۷۴
 رده کتایشناسی ملی: ۲۷۳۹۰۱۱

انسان‌شناسی مناسک عزاداری محرم

آیین و اسطوره در ایران شیعی

جبار رحمانی

ویراستاران: مهسا صابر، مریم فودازی

طرح جلد: محمد صمدی

نوبت چاپ: اول / ۱۳۹۴

شمارگان: ۲۰۰ نسخه

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۶۲۵۴-۴۴-۹

صندوق پستی: ۱۹۴۱-۱۵۱۸۱۵

هرگونه استفاده از مطالب کتاب، منوط به اجازه‌ی کتبی ناشر است.

www.nashrekheime.ir

فهرست

مقدمه	۹
اسطوره‌شناسی ایران شیعی	۱۷
مروری بر تاریخ مناسک عزاداری محرم	۴۷
منابع مناسک عزاداری: تحریک یا پویایی حیات دینی	۷۷
بحثی در باب جایگاه کتاب روضه الشهداء در فرهنگ شیعه	۱۲۳
مسئله رنج در گفتمان کربلا با تأکید بر کتاب روضه الشهداء	۱۳۵
نخل عزاداری: تمثیلی نمادین و متحرک از مکان مقدس	۱۷۷
یک مردم‌نگاری از محتوای مناسکی هیئت‌های عزاداری	۲۰۱
هجوم نخبگان به «مردم»	۲۶۱
مدرنیته و زیبایی‌شناختی شدن آیین‌های مذهبی و امکان تداوم آن‌ها	۲۷۹
مطالعات اجتماعی دین در ایران (معرفی کتاب)	۲۸۵
منابع	۲۹۷

مقدمه

ضرورت مناسک برای کارکرد حیات نیکوی اخلاقی ما به اندازه
ضرورت غذا برای ادامه حیات جسمانی ماست... مناسک از مقوله
حیات به معنای جسی کلمه است.

(دورکیم، ۱۳۸۳: ۵۲۵)

منسک و آیین یکی از ارکان اصلی حیات اجتماعی انسان هستند. از خلال
آیین‌هاست که فرهنگ و معنا تولید شده و در افراد جامعه پراکنده می‌شود. نظام‌های
مناسکی همیشه کارکردهایی بیش از کارکردهای صرف مذهبی داشته‌اند.
پیوستگی نظام‌های مناسکی با جامعه، فرهنگ و سیاست و اقتصاد سبب
شده آنها نقش‌های مهمتری در حیات جامعه داشته باشند. بر این اساس
هر جامعه و فرهنگی مکانیسم‌هایی را برای تأکید بر معانی مهم و ایجاد
فرایندهایی برای تولید این معانی تعبیه می‌کند که می‌توان آنها را در ذیل مفهوم
مناسکی شدن مطرح کرد. امر منسکی، امر مهم برای جامعه است، امری که

حول آن مجموعه‌ای از باورها و اعتقادات نیز شکل می‌گیرند که می‌توان آنها را بخشی از نظام اساطیری آن فرهنگ دانست. لذا مناسکی شدن یکی از مهمترین مکانیسم‌های انسانی برای تولید و برجسته‌سازی معانی فرهنگی هم، و انتقال آنها به مخاطبان و مهمتر از همه ایجاد ایمانی درونی در مخاطبان برای باورداشت این معانی برجسته شده است. به همین سبب در همه ادیان و فرهنگ‌ها، نظام‌های مناسکی خاصی هستند که نقشی محوری در حیات فرهنگی و مذهبی آن جامعه دارند.

در جامعه شیعی نیز می‌توان مناسک و اساطیر از این منظر مورد مطالعه قرار داد. می‌توان یک مجموعه محوری از نظام‌های مناسکی و اساطیری را معین کرد که نقشی محوری در زندگی عامه مردم و بدنه اجتماع شیعی دارند. از این منظر، مناسک عزاداری محرم، گنجان کربلا، یکی از مهمترین ارکان فرهنگ و اجتماع شیعی محسوب می‌شوند. گفتمان کربلا را می‌توان یک نظام معنایی حول بازنمایی و روایت واقعه کربلا بر حسب زمینه‌ها و شرایط ذهنیت مؤمنان شیعی در جوامع و زمان‌های مختلف دانست. پیرامون این نظام معنایی، نظامی مناسکی و مجموعه‌ای از باورهای اساطیری شکل گرفته‌اند که بیش از همه بیانگر حال جامعه شیعی هستند تا روحانی‌تای بخشی. به عبارت دیگر گفتمان کربلا، منبع و مبنای اصلی برای شکل‌گیری نظام آیینی - مناسکی و نظام اساطیری فرهنگ شیعی است. این نظام مناسکی یکی از مهمترین عوامل بقای تشیع در طی تاریخ بوده است. مطالعه این نظام مناسکی از منظر علوم جدید و بالاخص انسان‌شناسی برای فهم فرهنگ شیعیان اهمیتی خاص دارد. علم انسان‌شناسی با توجه به رویکردی که در فهم فرهنگ دارد، می‌تواند ابزارهای لازم برای فهم این مسأله را به ما بدهد. هرچند تا به امروز

مطالعه انسان‌شناختی این مناسک در ایران، چندان گسترده نبوده و کارهای انجام‌شده عموماً ذیل موارد موردی خاص (از جمله نخل و تعزیه) صورت گرفته‌اند، و هنوز پژوهش‌های منسجم و همه‌جانبه‌ای برای فهم ابعاد جامع‌تر این نظام مناسکی انجام نشده است. البته محققان غربی کارهای برجسته‌ای در این زمینه انجام داده‌اند که متأسفانه بیشتر آنها در داخل ایران قابل دسترسی نیستند. آنچه که امروز برای گسترش مطالعات انسان‌شناختی و جامعه‌شناختی در ایران اهمیت دارد، لزوم فهم وجوه مختلف سنت‌ها و آیین‌های دینی مردمی است. این کار لازم است تا از منظر علمی خاصی ابعاد مختلف این نظام مناسک (اعم از تاریخ، متون و اشکال امروزی آن) مورد بررسی و تحلیل قرار گیرد.

رویکرد انسان‌شناختی، به مناسک عزاداری در میان سایر رویکردهای علمی اهمیتی خاص دارد. انسان‌شناسی به مثابه علم فرهنگ سعی دارد وجوه مختلف حیات انسانی را ذیل مقوله فرهنگ توصیف و تحلیل کند. از این رو انسان‌شناسی، مناسک عزاداری را نظام اساطیری حول آن را به مثابه امر فرهنگی مورد بررسی قرار می‌دهد. از این جهت در بررسی انسان‌شناختی دین، صحت و سقم باورها و مناسک متباین این رشته علمی نیست و این موضوع از محدوده قلمرو آن نیز خارج است. انسان‌شناسی دین را در محدوده فرهنگ و به مثابه امری فرهنگی مورد بررسی قرار می‌دهد، لذا دین‌آنگونه که متکلمان یا روحانیون آن را تعریف می‌کنند، مورد علاقه انسان‌شناسی نبوده و در حیطه آن قرار ندارد. صحت باورهای دینی، امری درون‌دینی و مبتنی بر دیدگاه‌های کلامی است. انسان‌شناسی سعی می‌کند نظام‌های معنایی تاریخی را در دل سنت‌های دینی و نظام‌های مناسکی آنها

در رابطه با زمینه فرهنگی شان توصیف و تفسیر کند. از این رو انسان‌شناسی دین، در نهایت به تفسیری انسان‌شناختی و فرهنگی از امر دینی خواهند رسید. در این کتاب سعی کرده‌ام با رویکرد انسان‌شناسی به مناسک عزاداری و ابعاد مختلف آن پردازم. در بخش اول کتاب تلاش کرده‌ام براساس سنت طریقی انسان‌شناسی در مطالعه نظام اساطیری یک فرهنگ (به عنوان هسته و منشور معنایی فرهنگ و جامعه)، برای فهم فرهنگ شیعی و نظام معنایی مرکز، آن چنانچو بی را تدوین کنم. از این منظر اسطوره به مثابه ترکیبی از سه مؤلف معنایی کنش و تقدس، هسته اصلی نظام‌های فرهنگی را تشکیل می‌دهد. سنت انسان‌شناسی با تأکید بر فرهنگ‌های زنده آنچه که در مطالعه ادوار کهن اسطوره می‌نامند و معمولاً بیانگر نظام ارزشی و باورهای مرکزی یک جامعه در دوره‌های قدیم است را در شرایط امروزی و در شکل زنده و جاری آن جستجو می‌کند. این مقوله در فرهنگ شیعی، ذیل گفتمان کربلا و مناسک عزاداری محرم قابل بررسی است که برای این کار بر کتاب *روضه الشهداء* تأکید شده است. شاید به مذاق برخی مخاطبان که با فهمی عامه از مفهوم اسطوره مواجه هستند، خطاب کردن گفتمان کربلا به مثابه نظام اساطیری فرهنگ شیعی خیلی خوش آیند نباشد، اما باید به وقت کرد که در درک انسان‌شناختی، اسطوره صرفاً یک روایت قدسی ساده نیست بلکه منشور اصلی و محوری یک فرهنگ است که نه تنها حامل معنای قدسی است، بلکه نقشی کلیدی در تولید معنا و معنادار کردن سایر وجوه آن فرهنگ دارد. از این منظر اساطیر نظام‌های معنایی محوری یک فرهنگ هستند و در تعبیری زیست‌شناختی، اساطیر هر فرهنگی نقشه ژنتیکی آن فرهنگ هستند، که البته این نقشه در طی تاریخ دائماً در حال تحول است.

در بخش‌های بعدی کتاب سعی کرده‌ام با رویکردی انسان‌شناختی به تاریخ مناسک عزاداری و شکل‌گیری سنت‌های عزاداری در تشیع بپردازم. این که تاریخ عزاداری از کی و در چه شرایطی شکل گرفت و متون مختلف مربوط به مناسک عزاداری هر کدام چه نقشی در شکل‌گیری نظام مناسکی عزاداری محرم و گفتمان کربلا داشته‌اند، مورد بحث قرار گرفته است. در این میان دو مفهوم تحریف و خرافه، به عنوان برساخته‌های قدرت در ارائه روایتی خاص از تاریخ مذهب و مناسک عزاداری مورد تأکید قرار گرفته‌اند. انسان‌شناسی با ناک - پرو و فرهنگی و تاریخی نظام‌های معنایی به ما کمک می‌کند از این مفاهیم عموماً به قدرت در حد امکان برکنار باشیم. در بخش‌های بعد، به اهمیت و نایگان کتاب روضه الشهداء در فرهنگ شیعی پرداخته شده است. سپس - برخلاف - یکی از مهمترین وجوه این گفتمان در حل مسأله رنج و بحران مذهبی ناشی از آن در جهان‌بینی عامه شیعیان مورد بحث قرار گرفته است. نظام معنایی یک مذهب، وقتی وارد جهان اجتماعی می‌شود، صورت‌بندی‌ها و تشکیلات اجتماعی خاص خود را نیز به وجود می‌آورد. می‌توان وجوه مختلفی در این اشکال اجتماعی فرهنگی تجلی این نظام مناسکی و اساطیری گفتمان کربلا را برشمرد. در شکل نمادهای مادی مانند نخل و گاه در شکل گروه آیینی مانند هیئت تجلی می‌شود. لذا در بخش ششم این کتاب به نخل عزاداری که در حوزه فرهنگ شیعی بیشتر رایج است، پرداخته شده و سعی کرده‌ام با ارائه تحلیلی از دینداری عامه و منطق آن، تفسیر جدیدی از دلالت‌های فرهنگی و مذهبی این نماد مناسکی ارائه دهم. نخل که عموماً آن را تابوت‌واره دانسته‌اند، به احتمال زیاد ریشه در بازنمایی و تمثیل هندسی مکان مقدس (از جمله بارگاه) دارد.

تا اینکه یک تابوت‌واره باشد.

آنچه که در سطح اسطوره‌شناسی شیعی به عنوان محصولی تاریخی شکل گرفته، امروز در ساختار فرهنگی با عنوان هیئت، همچنان کارکردهای خودش را برای شیعیان انجام می‌دهد. از این رو در ادامه به شرح و توصیف و تحلیل مجالس عزاداری در یک هیئت در شهر مشهد پرداخته شده تا به واسطه یک گزارش مردم‌نگارانه چگونگی و مکانیسم‌های عملکرد این اجتماع مناسکی نشان داده شود. در بخش‌های انتهایی کتاب، به ابعاد دیگری از مناسک عزاداری در جامعه با و چالش‌های امروزی بر سر نوع مواجهه و فهم این مناسک پرداخته شده است. اینکه چرا و به چه دلیل نقدهای نخبگان نسبت به این مناسک ذیل مفاهیم تحریف یا خرافه، چندان مؤثر نیفتاده و از سوی دیگر در شرایط امروزی پیرامون می‌وانست‌های عزاداری را تداوم بخشید، مباحثی هستند که در بخش‌های انتهایی مورد بحث بوده‌اند. آخرین مطلب نیز نگاهی انتقادی است که به برخی کتب که با عنوان جامعه‌شناسی درباره مناسک عزاداری محرم نوشته شده‌اند.

کاستی‌های این آثار بیانگر برخی از دلایلی است که ارزش سنت منسجمی از مطالعات جامعه‌شناختی و انسان‌شناختی تشیع در ایران شکل نگرفته است. برخی از بخش‌های این کتاب، قبلاً در مجلات منتشر شده و بخش‌هایی نیز برای اولین بار منتشر می‌شوند. مجموعه بخش‌های این کتاب بخشی از تلاش من برای کاریست رویکرد انسان‌شناختی در فهم مناسک عزاداری محرم، در رابطه با سه مؤلفه تاریخ شکل‌گیری دین مناسک، متون دینی مرتبط با آن و در نهایت اشکال فرهنگی و اجتماعی تجربه مناسکی عزاداری محرم توسط عامه مؤمنان بوده است. البته لازم به ذکر است که در این کتاب،

همچنان که در بخش‌های مختلف تأکید کرده‌ام، مناسک عزاداری محرم بیش از همه در فضای مذهبی عامه مردم و بدنه جامعه شیعی مورد توجه قرار گرفته است، زیرا این نظام مناسکی و گفت‌وگوهای گریلا در افشار نخبه و خاص جامعه، لزوماً نقش و جایگاه مشابهی با عامه مردم شیعی ندارد. محتوای این کتاب بیش از آن که به دنبال بحث‌های الهیاتی پیرامون صحت و سقم یک مناسک و باورهای حول آن باشد، یک تحلیلی انسان‌شناختی و فرهنگی از زیبایی‌های درونی یک فرهنگ و نظام آیینی آن در تولید و انتقال معناست. هرچند بخش‌هایی از نتایج این فرآیندهای فرهنگی شدن مناسک و اساطیر مورد قبول خاص آنان سنتی دین نیست، اما فهم منطق درونی این سنت‌های دینی می‌تواند به ادراک فهم جامعه کمک بسیاری بکند.

در پایان از نشر خیمه و به‌رئوسه، حقوق‌ارجمند جناب آقای محسن حسام‌مظاهری که امکان نشر این کتاب فراهم کردند، تشکر می‌کنم. به نظر می‌رسد نشر نتایج این تحقیقات (و چند نتایج برخی از آنها امروزه بعد از گذشت چندین سال و به‌واسطه انجام تحقیقات بیشتر در این حیطه از نظر من قابل انتقاد هستند) گامی در جهت بسط و توسعه دست‌مطالعات انسان‌شناختی دین در ایران است. امیدوارم نقدهای مخاطبان بتواند به پرورش و ارتقاء هرچه بیشتر این نوع مطالعات بیانجامد.

جبار رحمانی^۱

تهران - بهار ۱۳۹۱

۱ - استادیار انسان‌شناسی، پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی؛